

FOLK i Ryfylke 2/88

RF

FOLK 2/88 i Ryfylke

Tidsskrift for Ryfylkemuseet

Redaktør: Roy Høibo

ryfylkemuseet

Utgitt av Ryfylkemuseet

FOLK i Ryfylke

Tidsskrift for Ryfylkemuseet

Redaktør: Roy Høibo

Utgivar: Ryfylkemuseet

4230 Sand

Telefon (04) 79 73 77

ABONNEMENT:

FOLK i Ryfylke kjem med to nummer i året.

Abonnementprisen for 1988 er kr 85,-.

og inkluderer medlemskap i Ryfylkemuseet.

Postgirokonto 5 66 29 11

Bankgirokonto 3202.07.01527

Sats, repro, trykk og innbinding:

Allservice A.s, Stavanger

Tilrettlagt av Dreyer Bok, Stavanger

ISSN 0800-4692 FOLK I RYFYLKE

*Omslagsbiletet syner vadmålstampa på Kvæstad sett frå sørsida.
Foto: Arthur Sand.*

Innhald

- 5 Redaksjonelt
- 7 Stampe vadmal
Av Marta Hoffmann
- 21 Ryfylkeborn i arbeid og leik i eldre tid
Av Lars Hellemo
- 33 Drivhuset modent for museum
Av Roy Høibo

BORN I LEIK

Dette er eit utsnitt av biletet på side 23 i Hellemos artikkel.

Redaksjonelt

Vi kjem seint i år. Men vi håper vi kjem godt. Vi kan i alle fall by på to svært interessante artiklar av folk som har arbeidd med kulturhistoriske studier i ein menneskealder.

I tilknyting til det arbeidet vi driv med ved museet for å berge ei av dei siste vadmålsstampene som finst att i heile landet, som faktisk er ei av dei få gjenståande i heile Norden, skriv Marta Hoffmann om stamping av vadmål. Artikkelen er opphavelig skriven som ei innleiing til vising av filmen om stampa på Kvæstad. Denne filmen blei laga i 1970, og museet har nå kjøpt ein kopi av filmen. Få av dei bygningane museet eig er så godt dokumenterte som nettopp stampa på Kvæstad.

Lars Hellemo, som er godt kjent av dei som har vore med i museumsarbeidet i Ryfylke ei stund, har skrive ein interessant artikkel om borna. Den kan

sjåast i samanheng med den utstillingen museet har hatt i sjøhuset på Sand i år, og som handlar om leik. For dei som enda ikkje har sett utstillingen er det enda ein sjanse, men da må dei vera raske.

Til slutt i dette heftet peikar vi på ei viktig oppgåve i Finnøy. Ingen stader har drivhusnæringa vore så framgangsrik og hatt så stor betydning som i Finnøy. Vi meinat det er på tide å drøfte korleis ein skal ta vare på minna om denne næringa, og dokumentere det som har gått føre seg i drivhusa. Vi trur ikkje det er særlig realistisk å prøve og ta vare på eit gammalt drivhus, på same måten som ein tek vare på andre gamle bygningar. Men akkurat som drivhusnæringa har endra seg har også metodane i museumsarbeidet endra seg. Tykkjer ein historia om drivhusnæringa i Finnøy er noe å ta vare på finst det måter å gjera det på.

Stampa på Kvæstad sett frå sørsida. Sjølve stampa er eit enkelt, lite grindbygd hus med torvtak og opne veggar. Înne i huset står eit vasshjul. Dette driv hammarane som stampar vadmålet. Alle bilda til denne artikkelen er tatt av Arthur Sand, som er fotograf ved Institutt for folkelivsgransking ved Universitetet i Oslo, og dei er tatt samtidig med opptaka til filmen om stampa som blei laga i 1970.

Stampe vadmal

AV MARTA HOFFMANN

Stamping av vadmal er ein gammal og velkjent prosess som kan utførast på mange måtar og både med og utan særleg reiskap. Den vassdrivne stampa er kjent alt frå 1000-åra, men først i 1800-åra veit ein at slike stamper var i bruk blant bøndene i Norden. Ei av dei siste bevarte stampene her i landet er stampa på

Kvæstad i Suldal som Ryfylkemuseet eig. Marta Hoffmann var fagkonsulent for Statens Filmsentral som laga ein film om denne stampa i 1970. Artikkelen hennar her er opphavelig skriven som innleiing til vising av filmen om klesstampa og seinare utvida til foredrag.

Valking eller stamping som prosessen har vært kalt i alle de nordiske land hører til etterbehandlingen av ulltøy. Jeg skal forsøke å gi et inntrykk av et historisk forløp når det gjelder denne prosessen, og jeg kommer til å bevege meg litt omkring i Norden og i Vest-Europa gjennom ganske lange tidsrom. Det må nødvendigvis bli et overfladisk bilde av de mange variantene som er kjent av redskap og andre hjelpe-midler og av arbeidsmetoder. Men det skyldes også at det er meget vi ikke vet. En viss etterbehandling har vel vært foretatt alltid, hadde jeg nær sagt, både i husflid og håndverk. I husfliden har stampingen foregått uten særlig spesialutstyr.

Når det gjelder håndverksmessig stamping, har utstyr og arbeidsmetoder i Norden fulgt det europeiske håndverket, og jeg skal ganske kort komme inn på det. Jeg kommer ikke til å berøre stampingens senere utvikling med mer moderne drivkraft som damp og elektrisitet.

ULL — ET ELASTISK MATERIALE

Ullfibrene er elastiske, de kan strekkes og de kryper sammen, det siste under innflytelse av fuktighet og gnidning. Hensikten med å stampa ulltøy er å gjøre det tettere og mer stabilt. Ved stamping blir tøyet mindre elastisk, og det er viktig å passe den riktige graden av stamping så tøyet ikke blir hardt og stift og mister all elastisitet. Denne effekten må menneskene ha oppdaget så snart de begynte å forarbeide saueull, og ha utnyttet sin viten om det. Trådene i tekstilprodukter filtrer seg sammen ved at tøyet utsettes for fuktighet, helst sammen med varme, og pressing og gnidning. Det samme gjør også ullfibre som ikke er spunnet, når de presses sammen til filt i forbindelse med varme og fuktighet. Denne prosessen er noe anderledes enn ved tøystamping og vi skal ikke komme inn på den. Vi vet faktisk ikke noe om metoder som måtte ha vært brukt heroppe til fremstilling av filt i gammel tid.

STAMPING I HUSFLIDEN

I vanlig husflid har det vært brukt ganske enkle metoder for å oppnå den ønskete effekten, og praktisert av husmoren ser de ut til å ha holdt seg gjennom lange tidsrom. I håndverket er etterbehandlingen av tøyet blitt differensiert og forfinet, stampingen er tidlig blitt mekanisert og effektivisert. I de landene i Vest-Europa som hadde et utviklet håndverk, er det alt fra middelalderen kjent strenge regler for alle faser i ullarbeidet. En må altså holde husflid og håndverk fra hverandre når en skal snakke om arbeidsmetoder og redskap. Enkelte mer ukompliserte redskap har vært tatt opp fra håndverket og fått en viss utbredelse i husfliden på landsbygda i senere tid.

Vi skal først se på husfliden. Så sent som etter siste krig er det grovt sett bevart tradisjon om to metoder for stamping, den ene med hender eller føtter, den andre med to hammere drevet av vannkraft. Eldst er den førstnevnte. I vestnordisk middelalder kaltes det «thofing», toving eller töving. Idag bruker vi ordet i forbindelse med gnidning av ullplagg mot et riflet brett eller rett og slett ved manipulering av våte ullplagg med hendene. Det gjelder i første rekke småplagg som våtter og strømper.

Stamping med føtter er det tradisjonsopplysninger om fra mange land, en brukte gjerne en lagget trestamp eller et trau der tøyet ble plassert, lagt i trekk-spillfolder. Så ble det slått varmt vann på og en kvinne steg oppi med nakne føtter, tok det lange skjørtet godt utenpå stampen eller skjørtet det opp, tråkket og trampet på tøyet. Vannet var gjerne tilsatt gjærer urin, som sammen med ullfettet bidrog til å rense tøyet for skitt og fett. I senere tid ble det brukt såpepulver. Fra Danmark og Færøyene er det fortalt om tilsetning av fiskeavkok til stampevannet.

En annen metode av fotstamping er også kjent i

Norden, den er overlevert i tradisjonsopptegnelser her i landet så sent som i vår egen tid. Denne metoden er ellers velkjent gjennom en islandsk illustrasjon fra 1700-årene, der to menn ligger og sparker fra hver sin side mot tøyet som ligger i en tønne uten bunn. Tøyet var gjennomfuktet med varmt vann og ble snudd og vendt under stampingen for å bli like sterkt stampet over det hele. I Norge og Sverige er det fortalt at også kvinner kunne delta i dette, det kunne være tjenestedrenge og tjenestejenta som lå på en benk i hver sin ende av tønna og sparket i det våte tøyet.

Både kypert og toskaft ble stampet. Resultatet var best når varp og veft var spunnet hver sin veg, da filtet de seg bedre sammen.

Stampingen kunne være hård eller lett ettersom hva tøyet skulle brukes til og etter hva slags tøy det var. Til klesplagg for kvinner burde det være lettstamped for ikke å bli altfor stift, til ytterplagg og til klær for menn måtte det stampes lengre for at det skulle bli tett og varmt.

Den svenske forsker Sven T. Kjellberg har i sin store bok «Ull och ylle» gjort rede for at det har vært brukt andre stampemetoder også i Norden og Nord-Europa. I Sverige har det på sine steder vært anvendt en benk med riflet overflate og en bevegelig fjøl, også riflet, og tøyet liggende imellom. I Finland fantes en slags hånddrevne riflete stamper som er ukjent i Vest-Europa, men forekommer i Øst- og Mellom-Europa.

På Færøyene skal vadmaløtet ha vært anbragt slik at havet skyldet over det og stampet det. Der er beskrevet fra 1700-årene (Svabo og Horrebøw), men ingen av forfatterne hadde sett det, de sier at det var en eldre avlagt metode. I Skandinavia er det ikke kjent. På Island ble plagg også tøvet ved å presses mot en fjøl og mot brystet, i Skottland og på de Skotske øyer er

Serina og Ingemund Kvæstad på veg til stampa, Ingemund med vadmål på ryggen.

Stamping beskrevet som et fellesarbeide utført av mange kvinner. De satt i to rekker vendt mot hverandre og tråkket det fuktige tøyet mellom seg med nakne føtter mens de sang spesielle sanger.

Det fins altså mange varianter av folkelig stamping, de kan vel alle være gamle. Felles for dem er fuktighet og bevegelse.

TUSEN ÅR FØR VÅR TIDSREKNING

Det er konstatert at klesplagg fra dansk bronsealder må ha vært stampet, altså over tusen år før vår tidsrekning. Dengang ble det ikke vevet lange tøystykker til ubestemt bruk, men tøy av begrenset lengde til et på forhånd bestemt formål. Vi kan ikke vite hvordan stampingen foregikk i forhistorisk tid, men det ligger nær å tenke seg at så små stykker ble stampet eller tøvet med hånd.

Veving av korte stykker hadde sammenheng med tidens vevstol, den var vertikal og uten varpbom, lite egnet for metervarer. I mer sentrale deler av Europa ble den — vi vet ikke sikkert når, antagelig engang før år 1000 — avløst av en horizontal vevstol, eller rettere en vevstol med horisontalt utspent varp. I prinsippet er det den samme vi kjenner fra husfliden idag.

NYE VEVSTOLER

I periferien av Europa, som Norden, tok det tid før den nye vevstolen trengte igjennom. Kanskje kom

Ingemund legg vadmål i dei to kupene. Desse er hola ut i ein svær stokk som ligg ned på bakken.

den først via enkelte innvandrete profesjonelle vevere, uten å få noen allmen utbredelse. I Sverige mener man å ha spor etter den horisontale vevstolen så tidlig som omkring år 1200. Det må antakelig ha tatt tid før den ble vanlig redskap i hjemmene. Et par steder i Nord- og Vest-Norge kan en ennå idag se de siste eksempler på den forhistoriske vevstolen, den overlevet der som spesialvevstol for tepper. Nye mer tidsbesparende redskap har ikke alltid alle de egenskapene de gamle hadde, og disse kan av den grunn leve lenge, parallelt med de nye, nå som spesialredskap.

Hvis en vil vite noe konkret om stamping i forbindelse med vadmål av begrenset lengde, må en gå til Island. Der var den gamle vertikale vevstolen enerådende frem i 1700-årene, og fordi vadmål var verdimål fra gammelt av — istedenfor mynt — og dessuten var en viktig eksportartikkel, var det standardisert. Alle islandske varer var vurdert i forhold til alen vadmål. Bindingen var en firskaftet likesidet kypert, lengde, bredde og vekt var bestemt, likeså antall tråder pr. kvartalen. Det ble vevet forskjellige vadmålstyper med ulike verdi, men bare en var verdimål.

Islendingene var et skrivende folk, og det var ikke bare sagaene som ble festet til pergament og papir. Det foreligger mange håndskrifter som inneholder sedvanerettsregler om arbeidsytelser og kvalitetskrav, fra senmiddelalder og fremover. For toskaft eller «einskjeft» som det kaltes både på Island og i Norge, fins det ikke slike regler. Det er ting som tyder på at 6 alen har vært den vanlige lengden på et tøy fra oppstadveven i forhistorisk tid. Men alt i middelalderen var islendingene begynt å veve noe større lengder på sin gamle vertikale vevstol, idet de hengte deler av varpet på baksiden av vevstolen. Årsaken må være at de hadde en stor eksport av simpelt vadmål til England og Kontinentet, hvor man da vevet lange

På ei enkel grue like ved stampa varma dei opp vatn i ei stor gryte.
Her henter Serina varmt vatn.

tøyer på sine horisontale vevstoler. Skulle de få avsatt vadmålet, måtte de by frem lengre tøystykker slik folk var vant til. Vadmålet ble her brukt av fattigfolk, av munker og andre som måtte se på prisen.

I de islandske kildene er et stykke vadmål vanligvis 20 alen langt i middelalderen. Lengder på 26 alen er

nevnt, og det slås fast at 26 alens stykker vadmål skulle måle 24 alen etter stamping. Det er en lett stamping hvis en sammenlikner med en profesjonell dansk vevers oppgaver fra 1880, der firskiftet vadmål skal gå inn en fjerdedel. En kjent norsk vebok fra tidlig i vårt århundre — det gjelder husflid — oppgir 1/4 krymping i bredden og 1/5 i lengden. I disse sene oppgavene dreier det seg selvfølgelig ikke om hånd- eller fotstamping.

Serina ber varmt vann bort til stampa.

VADMÅLET KRYMPER UNDER STAMPING

Etter den danske veboken fra 1880 skulle **klede**, som alltid var et profesjonelt vevet, som regel toskaftet tøy, gå inn 25-40% på lengden og 30-50% på bredden. En anvisning på valkning av klede i 1700-årene i det svenske manufakturverket i Alingsås, anfører at 1/3 av tøyet går inn under prosessen. Det er selvfølgelig så at om tøyet er glissent i vevingen går det sterkere inn enn om det er tettvevet, og motsatt, er varpet hårdsnodd og veften tett, taper det lite i valkingen.

Også når det gjelder hjemmevevet vadmal, hånd- eller fotstamping, måtte ullen være ensartet og dess-

uten godt blandet, ellers ble tøyet ujevnt og boblete i stampingen. Sortering av ullen var meget viktig, i husflid som i håndverk. Rent generelt ble haustull gjerne brukt i varp, vårull i veft og til simple plagg, men ullen ble også sortert etter voksested på dyret. Varpet ble alltid spunnet hårdere enn veften.

KVINNEARBEID

Spinning og vaving var kvinnearbeide overalt i Europa inntil det ble et håndverk. I Norden har det fortsatt som husflid, parallelt med den håndverksmessige tøyproduksjon. Som eksempel kan jeg nevne at min mor som kom fra en gård på Jæren, vevet sitt utstyr til sitt giftermål i 1907. Hun hadde lært av sin mor og aldri gått på noen husflidskole. Dette var ikke uvanlig på landet i Norge.

Stamping fulgte ikke helt bildet av kvinnearbeide, og sammenhengen er ikke klar. Etter at det kom vassdrevne stamper ble det gjennomgående mannsarbeide. Det har gjerne vært slik at et nytt redskap utenfra ofte har gjort et gammelt kvinnfolk arbeide akseptabelt for menn. Men det ser ut til at stamping i noen områder har vært utført av menn også før det kom mekanisert redskap. I islandske sedvanerettsregler som går tilbake til senmiddelalderen er töving, altså stamping, «medalmannsverk», dvs. mannsarbeide. På det tidspunkt fantes det ikke vasstamper der, de kom først sent i 1700-årene i forbindelse med at de danske myndighetene opprettet et manufaktur, en slags fabrikk. Den tidligere stampingen må ha vært fotstamping.

20 ALEN OM DAGEN

I Norge er vi alltid fristet til å tro at islandske forhold gjenspeiler eldre sedvane i andre nordiske land, men det er slett ikke alltid tilfelle. Som islendingene selv

Ingemund heller vatn på tøyet.

påpeker, Island er en øy, innbyggerne reiste i mange land og mottok impulser andre steder enn i Skandinavia. Vadmål spilte en ganske annen rolle i islandsk økonomi enn i de andre nordiske landene, noe som kan tenkes å ha bragt menn inn i stampingen. Men dette er ren gjetning. Hvorledes sammenhengen har vært i Norge er uklart. I noen sedvanerettsregler fra Østlandet fra 1500-årene er det angitt pris på en del vanlige arbeider på gården «etter gammel sedvane». Der er det å tøve 20 alen vadmål stillet likt i verdi med å spinne 6 merker varp eller veft, 3 merker lin

eller 6 merker linstry, eller veve 5 alen lerret eller vadmål (nemlig en ertog). Det er nevnt forskjellige mannsarbeider også i dette håndskriften, og det er usikkert om töving hører til det ene eller andre. Vi vet heller ikke om redskapene som har vært brukt i Norge på denne tiden til spinning og vevning var nye eller gamle, men en må vel i allfall tro at spinningen refererte seg til håndteinen.

I en del islandske regler står det at en mann skal stampe 20 alen vadmål om dagen, det gjelder helt utvilsomt tøy som er vevet på den gamle vertikale vevstolen. Islandsk vadmål var minst 2 alen bredt, finere vadmål kunne være opp til 3 1/2 alen, altså bredere enn det som var vanlig i husflid der man brukte den horisontale vevstolen. Bredden ble også bestemt etter hva tøyet skulle brukes til, det gjaldt at ikke noe gikk til spille. Veversken måtte i alle fall gå frem og tilbake under vevingen. En kan spørre seg om de store tøystykene på Island kan ha hatt noe å si for at stampingen ble mannsarbeide?

BONDESTAMPER

Det er uklart når vassdrevne stamper ble tatt i bruk av bønder i Norden. I 1800-årene vet vi at det var små bondestamper i mange bygder, hos oss stod stampen gjerne i samme bekk som kvernhuset hvor de malte sitt korn. Disse stampene var i bruk så lenge det var vanlig på gårdene å veve ulltøy til daglig bruk for familien, og folk som ikke hadde stampe sendte tøyet sitt til nærmeste bondestampe. Det er en slik som står på Kvæstad i Suldal hvor det ble tatt opp en liten film i 1970. Da hadde stampen ikke vært i bruk på en del år, og måtte settes i stand.

Det later til at bondestamper var sjeldne i Norge før 1800-årene. Et av 1700-årenes mange landhushold-

ningsselskaper, i Rogaland, ga premie og ros til en bonde som i slutten av 1700-årene anla en vassdrevet stampe, slik at bøndene kunne slippe å stampe sitt vadmel med føttene, står det.

STAMPA PÅ KVÆSTAD

Stampelhuset på Kvæstad var bygget av Ingemund Kvæstads bestefar, og det ble fornyet i 1913. Ingemund og hans kone hadde stampet for folk i bygda så sent som etter siste krig.

Serina og Ingemund passer stampinga. Dei måtte snu tøyet heile tida slik at det skulle bli jamnt stampa.

De kunne stampe 60 alen i trauet om gangen. Det gikk meget på «vendtøy» eller kypert, til mannsbukser og kvitler, men det ble også stampet toskaft til kvinneklær. Etter 4-5 timer var tøyet ferdig. Det gikk inn 2-3 alen på 20 alen. Ingemund fortalte at det ikke var alle oppdragsgivere som visste at tøyet krympet, og som da trodde at han hadde forsynt seg med et par alen. Han lo godt da han fortalte det.

Vadmålet kunne være svært skittent, det var vevet av uvasket ull. De brukte kokende såpevann som ble varmet i en stor jerngryte som stod ute et stykke ovenfor stampelhuset. Det måtte stadig slås på mer varmt vann i trauet. Tøyet lå i trekkspillfolder og Ingemund måtte passe på stampingen. Tøyet forskjøv seg litt for hvert slag og han måtte dytte det tilrette. Hvis det var blandet ull i veven, ru og haustull f.eks., ble tøyet ujevnt i stampen, likeså hvis det var spunnet eller vevet ujevnt. Når det var ferdig stampet ble tøyet skyllt ut i bekken og så vundet opp på en vinde som stod ved bekken. Så ble det hengt opp til tørk hvis været var laglig.

FARGING

Hvis tøyet skulle farges, kanskje også overskjæres, sendte bøndene det til en profesjonell farger. Han holdt gjerne til i byen, først i 1800-årene slo noen seg ned på landsbygda. Der kunne kundene bestille hel stamp, halv stamp eller kvart stamp. Vadmal til mannsklær gjennomgikk hel stamp. Et stykke på 20 meters lengde og 90 cm bredde ble etter stampingen 16 meter langt og 70 cm bredt, etter opplysninger fra en farger.

Valking, farging og overskjæring ble gjort i samme verksted i 17- og 1800-årenes Norge. Fargeren tok opp tøyet av stampen og målte det av og til for at det ikke skulle gå inn for meget. Tøy til kjoler ble

stampet bare 10 a 15 minutter, het det hos en farger. Dette gjaldt et toskaftet tøy som ble kalt ullverken. Etter stampingen ble tøyet skyllet og tørket. Med fargerne på landsbygda er vi allerede kommet inn på håndverkernes domene, og vi skal forsøke å se litt nærmere på håndverkshistorien når det gjelder stamping.

DET PROFESJONELLE HÅNDVERKET

Innenfor husfliden var stampingen en avsluttende prosess i etterbehandling av ulltøy, hvis det ikke skulle farges. I håndverket var det snarere den første delen i en serie arbeidskrevende prosesser som forutsatte spesialkunnskap og redskap. Til Norden kom slike profesjonelle ullmanufakturer først etter middelalderen, såvidt en kan se. I Sverige grunnla Gustav Vasa det første ullmanufakturet midt i 1500-årene, i Norge kom det først langt senere. I motsetning til spinning og vaving som var kvinnearbeid i Vest-Europa før middelalderen, ser det ut til at stamping var utført av menn alt i tiden omkring Kristi fødsel, kanskje tidligere, i mer sentrale strøk der det var et utviklet profesjonelt håndverk. Fra billedfremstillinger i Pompeji fra 1. århundre av vår tidsrekning, vet vi at menn stampet tøy med føttene i et stort kar. Et helt verksted for etterarbeide av ulltøy er blitt identifisert i et hus i Pompeji. Man ser at tøyet etter stampingen ble hengt over en stang og rugget opp, deretter overskåret med en stor saks, likesom i senere tiders håndverk.

Stamping med føttene er altså gammelt i det profesjonelle håndverket, og det er allminnelig antatt at redskapene er bragt nordover av romerne.

I det profesjonelle håndverket ble det brukt en bestemt type leire, kalt valkejord, i forbindelse med

Tøyet ligg i kupene. Bildet viser korleis hammarane ser ut. Vasshjulet driv desse opp og ned.

valking. Den ble rørt ut til en slags grøt, og tilsatt vann virket den på liknende måte som tilsetningen av gjæret urin, til å løse opp fett og urenhet. Valkejord fantes ikke overalt.

Kardetistelen til opprugging av det våte tøyet etter valkingen, *Dipsacus fullonum*, ble dyrket i England og andre europeiske land i middelalderen. Tistlene ble satt inn i en ramme med et håndtak, formen kan

Ingemund trekke ut luken i vassrenna så stampehjulet stansar.

minne om ullkarden. Eksport av tistler var strengt forbudt, tistlene ble fort slitt og behovet var meget stort på en tid da klede var det viktigste tekstilprodukt i Europa. Samme slags tistler har vært brukt også i maskinenes tidsalder, de var skånsomme, men effektive med sine fine krokete tagger som drog opp fibre av tøyoverflaten. Man forsøkte i middelalderen å avhjelpe knappheten på kardetistler ved å bruke karder med jerntinder, altså våre ullkarder, etter hva en kan forstå av strenge forbud mot bruk av slike karder. Ordet karde kommer av det latinske carduus,

det er brukt både om tistelen til opprugging av tøy og om ullkarden, og har ført til forvirring om bruken av de to redskapene. Det er mulig at vår ullkarde opprinnelig var oppfunnet som karde til opprugging, og først sekundært kom i bruk til karding av ull, det første vi hører om den er faktisk forbudet mot opprugging med den. Og ullkarden er ikke kjent utenfor Europa i gammel tid, der vi ellers finner så mange av våre tekstilredskap. Vi kjenner eksempel på at ullkarden er blitt brukt til oppkarding av tøy i husflidmiljø i senere tid. Men det er et annet kapitel i ullbehandlingens dunkle historie som vi ikke kan komme inn på her.

Det ferdige tøyet blir tatt ut.

DE GAMLE ROMERNE

Romerne stampet med føttene, stående i et trau, og det samme finner vi i håndverket i Vest-Europa i middelalderen. Men da dukker det opp en mer effektiv måte å stampe på, ved hjelp av vannkraft. Vi vet ikke hvor ideen kommer fra. Den eldste omtalen av vassdrevne stamper vi kjenner i Europa, stammer fra et dokument fra 1000-årene fra et fransk kloster. Andre tidlige vasstamper er også knyttet til klostre, uten at vi kjenner årsaken til at de nettopp ble tatt i bruk der. I de nærmest følgende århundrene vet en at disse nye «maskinene» førte til en veritabel teknisk revolusjon blant de mange valkerne i England som

Tøyet blir skylt i bekken.

hadde arbeidet med hånd og fot på tradisjonell vis. De nye stampene eller valkemøllene var avhengige av plassering ved en elv, og håndverket måtte flyttes ut av byene. Mange stampere ble arbeidsløse. Etterhvert endte så fotstampingen i husfliden.

En kan ha mistanke om at oppfinnelsen av vassstampen hadde sammenheng med de nye vevstolene som dukket opp i Vest-Europa på denne tiden, 1000-årene, og som produserte tøyer som var meget lengre enn tidligere. Men vi vet ikke noe sikkert om dette. I det hele tatt ligger innføringen av de mange nye tekstilredskapene omkring år 1000 i mørke. Vi er henvist til mer og mindre sannsynlige gjetninger.

Tøyet blir vindt opp på «vavå». «Vavå» var ein enkel innretning som var sett opp like ved stampa.

VASSDREVNE STAMPER

Vassdrevne stamper fantes visstnok i Sverige og det svenske Finland alt i 1500-årene, kanskje før, men vi vet ikke om noen før denne tiden. Derimot vet vi at et håndverksfag som var helt avhengig av valking eller stamping, nemlig overskjæring, var representert i de nordiske landene langt tidligere. Vi vet også at det alt i middelalderen ble importert betydelige mengder av utenlandsk klede til Norden, et tøy som nettopp var karakterisert ved at det var ganske kraftig stampet og deretter overskåret. Det må ha kommet

inn både i overskåret og ikke-overskåret tilstand. I sistnevnte tilfelle ble det først overskåret ved det endelige salg, hvis kjøperen ønsket det. I Sverige er en overskjærer omtalt i Linköping alt i 1300-årene, senere også i Stockholm og andre byer. I Norge har vi først i 1500-årene sikre kilder om en slik håndverker, idet det utbetales overskjærerlønn for tøyer som ble utlevert fra Akershus og Bergenhus slott. Det forutsetter at både Oslo og Bergen hadde overskjærere.

I Sverige har kardetistelen kunnet vokse lengst i syd, i Skåne, kanskje kan man her ha vært selvforsynt med den, men vi vet ikke noe om det. I Norge ville man ha vært henvist til import hvis kledet ikke alt var stampet og opprugget ved importen. Dette vet vi foreløpig ikke noe om.

Disse tidlige overskjærerne i middelalderen ser altså ut til å ha vært selvstendige håndverkere, før de nordiske landene fikk ullmanufakturer hvor overskjæring hørte med. I middelalderen stod overskjærerne i laug dels med kledeshandlerne, dels med skredderne.

STOR IMPORT AV KLEDE

Som allerede nevnt var det stor import av vesteuropeisk klede til de nordiske land i middelalderen, det var også tidens viktigste eksportartikkel. Det fantes uendelig mange kvaliteter, oftest hadde tøyene navn etter den byen der de var laget. Det er bevart store samlinger av dokumenter både fra England og Kontinentet, med detaljerte påbud og forbud angående alle faser i arbeidet, fra ullsortering og ullbehandling til spinning, veving og etterbehandling av tøyet. Finere klede ble rugget opp og overskåret, opp til 6 ganger for det fineste. Teksturen var da fullstendig skjult og tøyet var mykt og lett og glansfullt (det var

presset til slutt). For det meste må kledet ha vært vevet i toskaft etter det en kan forstå, det er vanskelig å finne noen omtale av bindingen i de middelalderske kildene.

Etter opplysninger fra de topografiske forfatterne som i 1770-årene drog gjennom Norge og noterte hva de så av virksomheter, ble også vadmal overskåret hos håndverkere i byene. Forfatterne roser tildels dette hjemmevevde vadmålet som de sa kunne bli nesten like fint som innført klede når det var «appreteret» og overskåret av profesjonelle håndverkere.

Under denne litt springende oversikten har jeg ikke berørt en del underordnede, men viktige prosesser knyttet til kledeshåndverket, som vasking og skylling før og etter stamping av tøyet, utspenning på ramme etter stampingen, tørking, nopping og stopping av feil og skader, pressing o.l.

HÅNDARBEIDET FORTSATTE I HUSFLIDEN

I husfliden gikk det enklere for seg. Men også her ble tøyet nøye gjennomgått før det ble sendt til stamping. Veversken klippet av løse tråder, stoppet inn flotte-rende tråder fra feilveving osv. Stamping med hender og føtter fortsatte altså i husfliden opp mot vår egen tid, ja ennå idag tøves votter og sokker med varmt såpevann på sine steder. Stamping ved hjelp av vannkraft og to hammere var så å si en mekanisering av fotstampingen. Da vasstampene bredte seg utover landet hadde bøndene alt i lange tider visst å anvende vannkraft til maling av korn på sine bekkekverner. Vasstampen var likevel anderledes, med et stort hjul som roterte vertikalt i motsetning til kvernens lille horisontalt anbragte hjul. Vasstampen var utvilsomt et lån fra håndverket. De første som brukte vasstampen på landsbygda var feldberederne som

stampet skinn til klær, det som kalles semsket skinn. Men om det var disse eller tøystamper som ga støtet til bygdestampene er ikke godt å si.

Marta Hoffmann, f. 1913, tok magistergraden i kunsthistorie i 1939 med ei avhandling om Jærhuset. Ho har seinare skrive ei rekke artiklar, vesentleg om tekstilarbeid og har tatt doktorgraden på ei avhandling om vevstolar. Ho arbeidde på Norsk Folkemuseum som amanuensis, konservator og førstekonservator fra 1941 til ho gikk av med pensjon.

Tøyet er hengt opp på gjerdet til tørk.

Eit særleg tilbod hadde ungane på Sand. Dei fekk vera med på barneselskap hos dei engelske laksefiskarane på Røphaug. Her har dei endatil kledd seg ut. Året er 1912.

Ryfylkeborn i arbeid og leik i eldre tid

AV LARS HELLEMO

Borna måtte vera med i allslags arbeid, både ute og inne, og til alle årstider, fortel Lars Hellemo i denne artikkelen. Og det kunne stundom vera hardt. Men

her var og rikeleg høve til leik og moro. Somt har halde seg og er like omtykt som den gong, men mykje har vorte avlegg og er gått i gløyme.

Med eit par unntak er informantane til denne artikkelen fødde i den siste halvparten av førre hundreår. Då strukturen i bondesamfunnet i dette tidsromet synest å ha endra seg heller lite, særleg i meir isolerte strok, viser det tilfanget som ligg føre, mange sams drag. Men det er berre rimeleg at ulike naturtilhøve og økonomi set sine skilje, og det seier seg sjølv at huslydar med store barneflokkar som sat trøngt i det, måtte krevja større arbeidsinnsats av borna, og at fritida vart mindre enn i heimar med betre økonomi.

Så vidt ulike som naturtilhøva er i indre og ytre Ryfylke, vart ikkje leikar og fritidssyslar alltid dei same. Dei lange vintrane i dei indre bygdene gav borna der føremoner i vintersport, medan born lenger sør kunne driva med mange uteleikar ein større del av året.

ARBEID TIL ULIKE ÅRSTIDER

I ettertid kan det synast som born til tider vart nytta på ein hard og kynisk måte i arbeidslivet, men ein får koma i hug at folk levde under heilt andre vilkår enn i dag. Det var tida før «barnets århundre» og

før folk kjende moderne teoriar om barnepsykologi, og før samfunnet hadde prøvd å setja dei ut i livet. Og om foreldra hadde visst om dei nye tankane, er det meir enn tvilsamt om dei hadde vilja eller hatt høve til å praktisera slike teoriar. Særmerkt for tida var dei mange pliktene og det ansvaret som vart lagt på borna i arbeidslivet. Dei laut vera med på nær sagt allslags arbeid, ute og inne, til alle årstider. Jamvel i tungarbeid var det ikkje uvanleg at dei måtte yta sitt. Men jamvel dei som vart drivne hardast, dømer sjeldan, men prøver heller å finna orsaking og forklaring. Sveinung Ørekvam (1854-1954), som kom frå små kår og hadde rik røynsle frå arbeid og slit, ordla seg slik: «Eg har aldri sett nokon stad dei har vore så harde med borna som heime. Dei visste visst ikkje betre, men så såg dei mon i arbeidet òg».

Stort sett ser det ut til at dei borna som voks opp på den gamle garden, fann seg vel til rette og verdsette det dei fekk med seg av tame og røynsler i arbeidslivet, sonen oftast i lag med faren, dottera saman med mor si. Dei fann ut at det dei hadde lært heime, fekk dei nytte og hjelpe av seinare i livet. Av sjølve livssyklusen,

«det store spelet», fekk dei livsrøynsle og kunnskapar som gav mogning og vokster.

Det mange har fortalt i vaksen alder, tyder på at dei tidd rekna foreldra for å vera strenge, utan at dei kjende foreldreasauriteten utrettvis eller urimeleg. Borna hadde age og vørndnad for det foreldra hadde lært dei og kravde at dei skulle gjera. Det galldt visse normer for samvær og samliv som ikkje måtte brytast. Frå tidleg barndom var det kjent kva som kravdest av sømd og god folkeskikk.

Arbeidet kunne setja krav både til kroppsleg styrke og til evne å halda ut. Sveinung Ørekvam fortalte at frå han var tolv år gamal, laut han vera med og treskja med tust, og frå same tid var han med i slåtten. «Eg stod og slo og arbeidde til liks med dei vaksne og måtte hanga i og vart ikkje spard. Eg hadde ikkje arbeidskraft og venta på måla og var så hol og svolten. På slutten var eg så trøytt at eg stod meir enn eg slo».

Frå Vats minnest ei gamal kone kor hardt det røynde armane for ein jentunge å bera fram vått gras frå ei myrslåtte, breia hevd eller karda. Borna såg mon i og kjende det som ein kvil å bli sende ærend til grannegarden, t.d. for å låna eitkvart.

Frå gamalt av var jamvel born med og bar på ferd-slevegen mellom Våge og Hylen. Frå ei seinare tid fortel Jon Sømjosen Vårvik at dei som born fekk riva bjørkebork som dei bar ned Hylsdalen og selde i Hylen. Han høyrest ikkje ut til å ha opplevd arbeidet på same vis som mange i generasjonen før han. Borna hadde jamvel fritider og fekk arbeida for seg sjølve og tena litt. Dei fekk lov til å slå eller skjera gras eller lauva, og dei stekte og selde store stakkar til faren om hausten. «Så vanka det gjerne ei ny huve, eit skjerf eller liknande i løn». Elles fekk gutane fridagar når dei hadde hogge ved og hakka ris til underbord.

Som åtteåring var Paul Vik med på både skaving

og berking på Selland i Sand. Etter at greinene var snerta for småkvist og lauv, var det å dra borken av. Borken vart kasta i haug, og Paul og mostera bar han bort. Når halmen svadde, tykte han det var gildt arbeid.

Born har alltid hatt for vane å sjå opp til vaksne som førebilete og har prøvt å ta etter dei. Det hende smågutar slo eit ljåsbrot inn i enden av ein påk og prøvde seg som slåttekarar, men dei vaksne freista å hindra den farlege leiken. Ola J. Vetrhus minnest det som ein stor dag då han omsider fekk eige ljåty.

Jon Hylen Solberg fortel frå Sauda at dei var ikkje store karane før dei fekk røyna seg på heieslått og gå i finnbakkane og slå med stuttorvsljå. Dei lærde tidleg å bruka rive og børatog, og det var ikkje lett arbeid å bera råhøy til laglege turkestader.

Slåtten var ei travel tid, og både vaksne og born måtte vera med. Det gjekk greitt å kasta såter, og slåttefolket gjekk i rekkje og rad og snudde høyet med rive. «Ein høyversdag var noko av ein fest for oss ungane, og me hjelpte til med å «dabba» i sleden og å «velta onna i løa», hugsar Alida Flesjå frå Finnøy.

I vår- og haustvinna kunne òg borna vera til god hjelp. Når dei pløgde på Finnøy, måtte ungane vera med og gå i fora. I lange forer kunne tre-fire stykke bli sett til å jamna og reinska for ugrasrøter. Dei fekk då kvar sin del av fora. Tidleg var borna med på potetopptak. Dei vaksne spadde, og ungane henta opp i bøtter.

Det var heller ikkje uvanleg at ungane tidleg laut gjera like for seg i skurden og læra seg til å laga bendlar og binda. Etter det hadde vorte vanleg med maskinar, løyste kvinnfolka banda, og ungane vart jaga til halmstaden. «Besten ladde, og me bodno sku' fli han bundo», mintest ein suldøl.

Torvskurd har ikkje vore så vanleg i Ryfylke, men

Ryfylkeborn i arbeid og leik. Det er Ingebjørg og Kari Havrevoll som får vera med i slåtten på Havrevoll eit av krigsåra. Av dei vaksne kjenner vi nr. 2 frå venstre, Ingeborg Havrevoll, nr. 4, Erik Havrevoll og nr. 6, Kari Havrevoll. Foto: Alf Endsjø.

der det var lite skog, og dei hadde myr, vart torv verdfullt brenne. Frå Finnøy blir det fortalt at ein flokk med kvinnfolk og ungar la torva fint på turke-

plassen med kvar si treskuffel. «Og det var gildt å vera i torvmyra», blir det sagt.

Frå heimen sin på Vetrhus i Suldal fortel Marie Natskår at jentene måtte hjelpe til i huset frå dei var i åtte - niårsalderen. Det var venta at borna skulle gjera nytte for seg når dei var så store. Mora lærde dei å spøta, og då vart det mælt opp famnar med tråd, som dei skulle vera ferdige med til ei viss tid. Vart dei

Slåtten var ei travel tid, og både vaksne og born måtte vera med.
Bildet er tatt hos Ketil Førre på Øye på Randøy i 1931/32.

ferdige før, kunne dei leika eller gjera kva dei ville. Etter vevstøylene var sette opp, hadde jentungane til oppgåve å spola garnet til islett, og så snart dei var store nok til å nå ned på trøene, fekk dei prøva å veva. Småjentene fekk og sleppa til på symaskinen når dei var komne i åtte - niårsalderen.

I vår- og haustvinna kunne og borna vera til god hjelp, skriv Lars Hellemo. Men dei kunne visst vera med berre for moro og, slik som her hos Magnus Romsbotn på Sandanger, Randøy i 1956. Det er sonesonen Magnus som sit på hesteryggen. Foto: Anders Romsbotn.

Sidan vanleg mannfolkarbeid var rekna å vera for tungt for gutungane, fekk dei leika mest heile dagen, påstår Marie Natskår. Men drengene var ofte ikke eldre enn 13-14 år.

I dei indre fjord- og fjellbygdene var stølinga ein viktig del av næringsgrunnlaget, særleg i Suldal og Sauda. Når det leid til jonsok, pla dei bu seg til stølferd på Vetrhus. Den dagen dei drog med kløv og meisbør, og budeia gjekk føre og lokka budskapen, medan mora stod att i tunet og ynskte god sommar på stølen, er skildra som ein stor dag både for folk og fe.

Det var vanleg at einkvan av borna var med budeia

Her er Marie Romsbotn med bestemor si, Elise, i marka på mjølking. Bildet er tatt på Sandanger, Randøy i 1953.

Foto: Anders Romsbotn.

på Vetrhus-stølen til lag, og i godver lyddest det med at dei hadde det gildt i heia. Då hadde dei det moro, men borna laut vera med i arbeidet. Den første helga slåttefolket var i heia, baud budeia på fløytekolle, dravle eller smørgraut, og dei leika på stølsvollen.

Mange kunne nok ha liknande gode minne frå støslivet, men for gjetleguten eller høringen arta livet seg annleis. Gutungar, særleg frå fattige heimar, måtte ofte svara gjetlo, som dei sa i Suldal, frå dei var i seks - åtteårsalderen. Tidleg laut gjetleguten opp om morgenon, og kom han våt heim med buskapen, var det tadt å ta på dei same våte kleda morgenon etter.

Ofte gjekk høringen åleine i heia og lengta og gret. Redd var han òg, for i den tid var det så bjønnengjengt i heia. «Eg lengta så eg har aldri lengta slik, og eg gret mang ein gråt der», fortalte ein gamal kvilddøl.

Jamvel stadnamn kan bera bod om den triste lagnaden til gjetleguten. I Gråtarelio sat høringen på Hamrabø tadt og lengta heim og gret.

Attåt gjetinga var det stader i Suldal der gjetleguten måtte vera med og mjølka, og elles høyrdet det med til arbeidet hans å hogga ved og bera vatn.

Gjetlestevet frå Suldal er teke rett ut av kvardagen åt høringen, men det har variantar frå fleire andre stader i landet òg:

Å huttetu! De' vondt å gjæta;
ut i uver å ut i væta.
Ut i uver å ut i slubb;
å nei, eg gjætte 'kje dagjen ut.

På stølar der dei hegna med grindar, laut dei flytta grindane kvar dag, og det var tungt arbeid for ein liten gjetlegut.

Frå stølen og ei mils veg heim bar Sauda-buen Jon Hylen Solberg som elleveåring ein fløyteholk på omlag ti liter i meis, og hadde attåt eit kannespann med mjølk i handa. Gutungane gjekk berrføtte heile sommaren, så skinnnet under føtene vart tjukt som soleler. Her får han sjølv ordet i ei krass skildring av korleis livet til sine tider kunne vera: «I slutten av august månad eller i byrjinga av september råka det stundom til at me fekk hele-netter i fjellet. Då var det ofte kaldt å springa berrføtt i rimfrose gras og lyng. Når me så fann kyrne, sprang me til og jaga opp dei som låg og jorta. I desse legene var det varmt og godt for ein blåfrosen fot. Det hende òg at me trødde i varme kumokker eller heldt føtene under

Om vinteren kunne ungane skeise når det var is å skeise på. Her skeisar dei på ekrene på Foreneset i 1942. Dei som er med: Frå venstre: Øystein Wigestrøm, Johan Johnsen, Gerda Fuglastein, Marta Johnsen, Signe Fuglastein, Herdis Bergsted, Leikny Harbo, Ivar Furenes og Arne Wigestrøm.

stryken når ei ku let vatnet. Når sola kom og hela forsvann, var det ei lette for valne tær».

Born og dyr pla gå godt saman. Severin Eggebø fortel frå Årdal at lemminga om våren var glanstida for gutane. Då var dei i sauehuset både seint og tidleg.

Det var store dagar både når smalen vart jaga til heia og når han kom heim om hausten. Fann borna ein sau som hadde lemma, vanka det gjerne ein femøring. Det nemndest buddeløn, og budde tyder rett og slett nyfødt husdyr som ligg ute i marka.

LEIKAR UTE OG INNE

Kreativ har i dag vorte noko bortimot eit moteord, utan at det alltid ligg så mykje røyndom i det. Dei

menneska me har prøvt å følgja, brukte aldri ordet, dei fleste kjende det ikkje dessmeir, men dei visste vel kva det ville seia å skapa, laga, forma. Det røynlege innhalde i omgrevet låg i dei frå barnsbein av. I ei tid då ungane held på å bli leste ned med dyre kjøpeleiker og sit og glor på fjernsynsskjermen i timevis kvar dag, har informantene våre opna for ei minneverd til ein barndom med intens aktivitet og ei allsidig evne til å hitta på eitkvart, til mangslags leik og tidtrøyte med enkelt og ofte primitivt tilfang.

Kvar årstid baud på rikeleg høve til leik og moro. Somt har halde seg og er like omtykt som den gong, men mykje har vorte avlegg og er gått i gløyme.

I fjellbygdene, der snøen ligg opp til fleire månader lenger enn nede ved fjordane, var det ikkje vandt å vita for borna korleis dei skulle fylla fristundene. Der fekk dei særstame i å løypa på ski, og dei hadde mykje moro med å skeisa og renna på kjelke. Skia var heimelaga av fure eller ask med vidjeband til bindingar, og det var vanleg med berre **ein** stav. Dei fann seg òg gjerne skibakke og prøvde seg med hopp. I «Frå Suldal til Sunnhordland» fortel Sigurd Sandvik om heimelaga kjelkar med meiar, flauter, harbein, remar og loker. Sjå Lars Hellemo: Frå det gamle arbeidslivet, s. 41 og 112. Dette er eit utval av tekniske nemne som krev like nøgne forklaringar som delane i ein moderne maskin eller motor. Somme hadde berre slådder, som dei slo saman av to breie fjøler på kant, stødde av med eit par tverrfjøler attå lòkene. Under spikra dei bandajern. Ute på øyane var det ikkje vanleg med ski. Der rende dei heller på snöskeiser, kjelke og krubbe. Skeising var òg omtykt.

På Haraldstveit i Vats likte ungane å renna på hålka i brauta når det vart köyrt tømmer og ved frå skogen. Dei hadde òg moro av å halda i tau frå sleden og la seg slepa på treskorne over isen på vatnet.

Om våren var det så mykje å ta seg til ute. Når borken svadde, skar gutane seg fløyter av raun og selje, og jentungane hoppa paradis, som var ein heller ny leik, og så laga dei moldkaker og turka dei på dørhella. Dokker høyrd sjølvsagt med i leiken.

Sigurd Sandvik minnest frå Bråtevit korleis dei bygde hus i steinrøysar og bergskorter. Dei hadde ei gild skår å leika med krusbrot i. Var dei mange i lag, vart det gjerne til at dei leika «Slå på ringen», «Tri mann i vinden» eller «Siste par ut».

I somme bygder, t.d. Hjelmeland og Fister, var «dónta» det vanlege ordet for leika. I Fister heitte det «gå i dónta», om sjølvleikeplassen.

Ulike slag ballspel var gilde leikar og høyrd våren til. Frå Finnøy fortel Nils Ladstein Vestbø at når dei stod i beit for ball, gjekk dei til bygdeskomakaren med grisebust som dei fekk han til å sy inn i skinn. Men slike ballar var tunge og lite likte.

Smågentene kunne halda det i timevis med å «dabba». Anten ballen vart kasta mot ein vegg eller dei fekk han til å spretta på slett grunn, galdt det å vera kvikk i dei varierte kroppsørlene som høyrd med til leikane.

Gøyemeiken «rekna gøyma» (Hjelmeland) samla lett heile ungeflokkar (tribonius i bystrok). Og når dei heldt «tikken», galdt det å vera rapp på foten.

Det er ikkje vanleg å sjå born «jeppa» lenger, men den eldre generasjonen hugsar v l leiken med dei enkle, primitive tinga som skulle til: pinnen over to steinar som var sette opp tversf re einannen, og kjeppen til å vippa pinnen lengst r d mot dei som stod eit stykke unna og skulle ta imot.

Ville ein gjera seg gjeldande i å «kasta klubbe», måtte ein sikta nøye og vera treffsikker. Til spelet høyrd seks runde kubar, som var kvesste i den eine enden, og attåt var det seks kasteklubber. Kaste-

Eit anna bilde frå Røphaug same året viser ungar og tenestejenter frå Sand i leik i det som vi må tru er meir vanlege klede.

klubbene vart delte mellom kastarane på laget, og så skulle dei to laga kasta kvar sin gong. Då galdt det å slå over ende kubbane til motparten. Namnet på den tilsvarande leiken var i Hjelmeland «slå kile».

Munkenstein slipte dei av pannebrot, men fem

runde småsteinar kunne gjera same nytte. Dei munka både ute og inne. Frå Suldal kan Sandvik syna til åtte spel i munkeleiken, somme med særlege namn.

Det har alltid vore gjævt for born å leika i vatn. Vatnet synest å ha ei eiga dragande makt på dei. Ein bordende, ein pinne til mast og ei never til segl var nok vyrke til ein båt. Til slutt var det berre å få roret

på plass og stilla det i den lei der dei ville ha båten til å landa.

Moro var det òg å setja froskar ut på vatnet og prøva å finna ut kor flinke dei var til å symja.

I Bråtveit leika dei om vårane med ymse småkryp, knippetrodl, bjødn, tordivel, tømmermann og gullsmed. Gullsmeden tok dei varsamt mellom hendene og kviskra: «Gullsmed, gullsmed, fyk, fyk!» Så livna han til, slo ut vengene og fauk. Fykande gullsmed og tordivel var rekna som godversmerke.

I slaktetida var ungane i Suldal ikkje seine med å sikra seg seglet, bruskspissen på brystbeinet av dyret. Det hadde dei moro av å kasta mot ein vegg, og det var om å gjera å få det til å hanga. Seglet var seigt, og kasta dei det på rette måten, vart det sitjande fast.

Var det mykje å ta seg til ute i leik og spel, så var det ikkje mindre å velja i inne, og det kunne bli både ståk og sjau av det når dei t.d. tok «blindetjuv».

I «Bygd og By i nær fortid II» og i «Rogaland i Manns Minne» har suldølene Sigurd Sandvik og Knut E. Birkenes grundige utgreiingar av stort kulturhistorisk verd om ymse leikar, men det vil føra for vidt å gå i detalj her.

Det hende òg vaksne var med, og ikkje sjeldan hadde mora eller besta lært borna ymse leikar, som kunne ha lang tradisjon i huslyden.

I leiken «setja nepa» sette borna seg i rad og rekkje på golvet. Ein i laget gjekk bakom dei andre, la ei hand på hovudet til kvar av dei etter tur, og song: «So sete me nepa so støtt i jord med stokk og steidn, med fisk og beidn, med hendene i hop og føtedne i kross». Den som handa vart lagd på, måtte så hekta hendene saman og leggja føtene i kross.

Her som i fleire andre leikar er det verdt å merkja seg rimet, som gjorde det lettare å halda greie på gangen i leiken.

Det var òg vanleg med «damspel» og andre spel på tavle og papir. Leikane kravde oftast berre enkle hjelperåder. Det greidde seg i visse høve med nokre erter, ein tydult eller som i «Stela svin» med nokre treskor. Ein av leikane gjekk ut på at borna sat på kvar sin stol, spratt opp og bytte plass når einkvan i laget ropa «vipp opp og byta jorder».

Sandvik har gjort greie for særmerkte leikar som å «teikna kattepus» og «spela skorsteinsfeiar». På Haugane hende det jamvel besta hjelpte til med å laga leiker med sag og kniv.

Den barndomen informantane våre har kalla fram i minnet, kunne nok opplevast ulikt frå stad til stad. Mange synest likevel å ha funne tryggleik og trivsel i si barndoms verd. Men hadde dei som kjende fattigdomen på kroppen og visste kva standsskilnad verkeleg var, kome til orde, ville biletet av bygdesamfunnet vorte meir nyansert og fått ein sterkare realistisk farge. Folk frå husmannsheimar og fattige strandsitjarmiljø fekk andre opplevingar og røynsler enn dei som hørde heime i bondesamfunnet.

Ein gong kom det på ein av dei største og beste skoggardane i Suldal berre på ein føremiddag ti bedarkjerringar til gards og bad om hjelp.

Med husvære og skulestove under same tak kunne det henda at ei lærarkone såg det som si plikt å ta seg av born som måtte gå heimefrå på tom mage, og få dei inn på kjøkenet så dei kunne få eta seg mette, før skuledagen tok til.

Ein og annan gutungen laut til tider skofta skulen fordi bror hans nett den dagen stod for tur til å brukta den buksa dei to hadde i hop.

Jamvel eit godt stykke inn i dette hundreåret kunne det henda at nauda nøydde koner på strandstaden til å be om å få brukta såpevatn etter klesvask i granne-laget.

Det har gått føre seg eit svært ombrøyte på alle område frå den tid kløvberen og sleden var vanlege transportmiddel og fram til ein teknifisert epoke med fartsglad ungdom i siste bilmodell.

Kjelder

I tillegg til uprenta tilfang er desse kjeldene nytta:

Bygd og By i nær fortid I og II.

Rogaland i nær fortid.

Rogaland i Manns Minne.

Hellemo, Lars: Frå det gamle arbeidslivet.

Vetrhus, Ola J.: Nokre minne frå livet mitt.

Lars Hellemo er fødd på Sand i 1917, men er nå busett i Stavanger. Han har arbeidd som lektor i Sauda og i Sandnes. Til hovudfagsexamen i norsk tok han som hovedoppgåve «Ord og nemningar frå arbeidslivet i Suldal og Røldal». Denne vart seinare omarbeidd og utvida og gitt ut av Norsk Målførearkiv under tittelen «Frå det gamle arbeidslivet». Hellemo har også skrive fleire artiklar med emne frå Ryfylke og har gitt ut boka «Frå torvskurd til tingssal» i samarbeid med Ryfylke-museet. Frå 1962 til 1981 var han varamedlem og seinare medlem i styret for Rogaland Folke-museum.

Det eldste drivhuset i Finnøy er truleg dette på Lauvsnes som vart bygd i 1934. Men det er noe ombygd seinare da trestolane vart skifta ut med ein stålkonstruksjon kring 1950.

Drivhuset modent for museum

AV ROY HØIBO

Det er i år 60 år sidan det første drivhuset vart sett opp på Fogn. Framleis står det att drivhus i Finnøy som er bygt i første halvdelen av 1930-åra. Framleis lever dei som kan fortelja om pionertida i drivhusnæringa.

I Finnøy meiner ein at dei aller første små drivhusa vart bygt i 1928, truleg på Fogn. I litteraturen blir det oppgitt at det var i 1931 gardbrukarane i Ryfylke bygde dei første tomathusa. Det eldste huset som enda står er truleg eit drivhus på Lauvsnes som er bygt i 1934.

Desse første husa var kalde hus. Det vil seia at dei ikkje hadde oppvarming. Men det kom nokså fort. Dei fyrte med koks det første, seinare vart det oljefyr.

Det gikk ikkje lang tid før Finnøy var heilt i spissen som tomatkommune. Alt i 1939 hadde kommunen 115 drivhus. Etterkvart spreidde tomatdyrkinga seg både til andre øyar og andre kommunar i Rogaland, men Finnøy heldt fram som den leiande drivhuskommunen.

Ei tid var det slik at det var lettare å telje dei brukar som ikkje hadde drivhus, enn dei som hadde, fortel folk i Finnøy. I dag er det omvendt, men framleis er Finnøy, Fogn og Talgje blant dei største tomatprodusentane i landet. 1/3 av alle norske tomatar blir i dag produsert i Finnøy. Den samla verdien av denne produksjonen er på 31,5 millioner kroner.

Men også denne historia, som har vore så viktig for Ryfylke-øyane, står føre glømselen om ingen ting blir gjort for å ta vare på ho. Det burde ikkje skje.

STORE ENDRINGAR

Endringane i tomatproduksjonen frå det som gikk føre seg i dei små, kalde husa først i 30-åra, til den høgt utvikla produksjonen i dagens drivhus har vore enorm på mange område.

Sjølve huset har vakse både i høgde og breidd og dekker i dag normalt eit heilt mål, eller eit dekar. Tomatsortane har utvikla seg slik at avkastinga kan komme opp i 35 kg/m². Dyrkingsmediet er ikkje lengre jord, men i dei fleste drivhusa mineralull. Og vatn og gjødsel blir finregulert av avansert elektronikk. Likeins med klimaet i drivhuset, som blir regulert ved hjelp av helautomatiske lufteanlegg og overbrusing av vatn etter signal frå fintfølande vervaslarar både i og utanfor huset. For å auke produksjonen blir lufta gitt tilskot på CO₂.

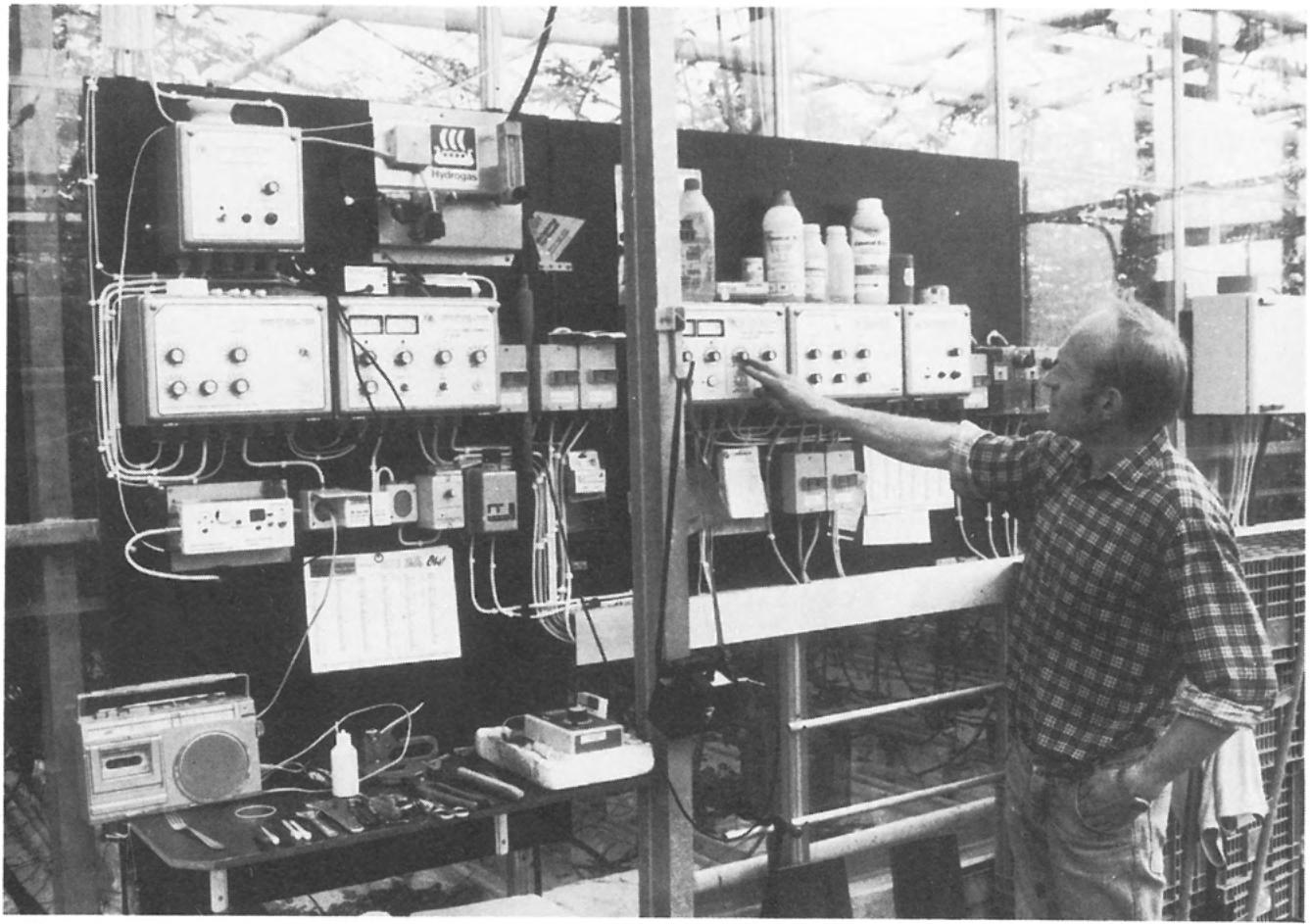
Parallellt med den teknologiske utviklinga, og kanskje som ein følgje av den, har det skjedd ei endring i miljøet mellom tomatdyrkaran. Lenge var drivhuset ein del av ei driftsform på gardane der ein kombinerte ulike produksjonar og anna arbeid på og utanfor bruket. Det vanlege var å drive både med

I dag dyrkar ein tomatane i steinullmatter eller i lettjord. Steinulla blir eit avfallsprodukt medan lettjorda kan brukast omatt til andre formål. Derfor likar Guttrom Lauvsnes best å bruke lettjord.

tradisjonelt gardsbruk og tomatproduksjon i drivhus. Og det var svært mange av brukarane som hadde drivhus. Ettersom storleiken på husa og investeringsnivået auka fall fleire og fleire i frå, og drivhusnæringa blei ei meir spesialisert næring.

Kunnskapsnivået og effektiviteten er nok blitt auka med dette. Og det har vore nødvendig. Prisutviklinga har vore svak på tomatar, det er mengda som gir grunnlag for auka avkasting. Men miljøet er tynna ut, og det kan vera alvorleg i ein kommune der miljøet må ha vore ein viktig faktor når ein skal prøve og forklare kvifor det nettopp vart Finnøy som vart Norges-meister i tomatdyrkning.

Kolbjørn Ladstein har eit av dei mest moderne drivhusa på Finnøy. Her styrer elektronikken det meste, men framleis er det slik at den menneskelege innsatsen er heilt avgjerande for resultatet. Høg kompetanse er såleis samla hos tomatdyrkarane på Finnøy.

DRIVHUSET PÅ MUSEUM

Framleis finn ein minna etter dei ulike stega i drivhus-teknologien. Noe av det gamle er framleis i bruk i drivhus der ein driv med salat og persille og tidlegkål,

noe ligg kringom i tun og uthus. Og dei som har stått midt opp i denne eventyrlige utviklinga er framleis midt i blant oss og kan fortelja om det som har gått føre seg.

Også blant dei unge tomatdyrkarane er det interesse for dei gamle måtane å gjera det på. Og for oss andre er det spanande å bli kjente med korleis det går føre seg i dag. Men dei fleste har problem med å sjå korleis

I eit lite drivhus på Lauvsnes står eit av dei første, automatiske lufteanlegga som kom til Finnøy. Det er produsert hos Karlssens Mek. Verksted A/S i Stavanger og vart kjøpt bruk til Finnøy.

Nils Meling og Jacob Skogen i drivhuset på Little stå på Talgje kring 1939.

ein skulle få tatt vare på eit gammalt drivhus. Dei er ikkje konstruerte for å vara evigt, drivhusa.

Dette må ikkje føre til at ein lar vera å tenkje nøyne gjennom utvegane til dokumentasjon og bevaring av minna om tomatdyrkings. Ein så viktig del av

Det er først i april og småplantene skal ut. Dei som er med på bildet: Berner Meling, Erling Meling, Christofer Larsen, John Gaard og Bertil Gaard.

nærings- og arbeidslivet i Ryfylke-regionen må ikkje få gå i gløymeboka utan vidare. Eit miljø som er så langt framme i kompetanseutviklinga på sitt område, burde også ta vare på kunnskapene om utstyr og metodar ein har gått i frå. I tillegg er samtidsdokumentasjon ei meir og meir aktuell oppgåve for musea etterkvart som utviklinga går raskare og raskare.

Det er vanskeleg å tenkje seg eit drivhusmuseum

Dette drivhuset på Gard på Talgje vart bygt kring 1940, og er nå, som mange andre, gamle drivhus, i bruk til dyrking av dill, kålrabi, tidlegkål, gulrøter og anna. Det er Signy Gard, følegekone på garden, som steller i huset.

etablert på tradisjonelt museumsvis med hus og gjenstandar. Men akkurat som drivhusnæringa har endra seg har også museumsarbeidet endra seg. Også i musea har ein tatt ny teknologi i bruk, og metodane har utvikla seg mye sidan dei første folkemusea blei etablerte for snart 100 år sidan.

Arbeidet både med å ta vare på minne om korleis tomatproduksjonen gikk føre seg tidlegare, og korleis det skjer i dag, treng såleis ikkje bli hindra av mangel på høvelege måtar å gjera det på. Det viktigaste er å bli medveten om drivhusnæringa som eit viktig arbeidsområde for kulturvernet i Ryfylke. Dermed er nok ikkje alle problema løyst, men det ville vera nokså ansvarslaust å prøve og trekke opp linjene for det regionale museumsstellet i Ryfylke utan å tenkje på drivhusa i Finnøy.

BØKER OG HEFTE FRÅ RYFYLKEMUSEET

Lars Hellemo: Frå Torvskrud til tingsal
(1985)

kr 78,-

Roy Høibo: Då besta va' ung (1982)

kr 25,-

Roy Høibo: Folk og hus i Suldal (1984)

utseld

Roy Høibo: Blant silkebus og bønder
(1987)

kr 78,-

Roy Høibo: Ulla-Førre (1987)

kr 188,-

Roy Høibo og Njål Tjeltveit:

Hjelmeland - bilete frå farne år

kr 248,-

Frå bygd og by i Rogaland, årbok for
Rogaland Folkemuseum

Enkelte årganger 1950-1975

kr 10,-

1976-1979

kr 20,-

Folk i Ryfylke, tidsskrift for
Ryfylkemuseet 1984-1987

kr 45,-

Bøkene kan tingast frå Ryfylkemuseet, 4230 Sand, telefon 79 73 77, eller kjøpast i ekspedisjonen på sjøhuset på Sand, der vi også har annan lokalhistorisk litteratur for sal.

Ryfylkemuseet takkar følgjande firma
for støtte til drifta av museet:

Tor Underbakke

Sport-Båt-Motor-Bensinautomat
SAND. TLF. 97 486

ALT I KOLONIAL

SULDAL INSTALLASJON

SAND

TELEFON 97 319

**Meling Bygg &
Jernvare a/s**

JERN-BYGGEVAREFORRETNING
Spesial listverk-panel på bestilling

Kaldheim & Sønn

UR – OPTIKK

Telefon 97 660 – 4230 SAND

Hjelmeland Sparebank

14130 HJELMELAND

TELEFON 04 - 44 04 17

DnC

Suldal

LOKALBANKEN MED
STORBANKENS FORDELER

EIN SERVICEBANK
FOR HEILE DISTRIKTET

BUSTAD

herreekvipering a s

TLF. 97 148
SAND

A.s Sands Laksefiske

SAND/STAVANGER

ALT I
LANDBRUK
OG
SKOGBRUK

Møgedal
mek. verksted

SAND - TLF. 97 112

VERN VERNEVERDIGE VERDIER
VERNOLIN -
linoljemaling med sinkhvit

SAUDA INTERIØR TLF. 93 044

Elkem

FERROLEGERINGER

SAUDA SΜELTEVERK A/S

Singel og Grus A.s

ÅRDAL

Hovedkontor: SANDNES - Tlf. 04 - 57 52 77

En sikker
medspiller

SAUDA - TELEFON 92 411

DREYER BOK

STAVANGER

TELEFON 04 - 52 05 72

LOKALLITTERATUR FOR HELE LANDET

*For Sundhet og velvære -
spis klikavrings fra*

SAUDA BAKERI

TLF. 92 167 - SAUDA

AKSEL L. HANSSON

møbelfabrikk Hjelmeland
Tlf. (04) 44 03 00

møbelforretning Stavanger
Løkkeveien 40
Tlf. (04) 52 36 83 - 52 12 46

JÆRSTOLER

Hetlelid Møbelverkstad
Hjelmeland
Tlf. (04) 44 15 46

Bilete frå farne år

Gamle foto fortel frå farne år på ein annan måte enn ord. Denne boka inneheld mange eldre mange eldre bilete frå Hjelmeland. Hjelmeland kulturstyre og Ryfylkemuseet gjennomførte for eit par år sidan ei foto-innsamling der ei mengd gamle bilete blei registrerte og avfotograferte. Boka presenterer ein del av biletene frå fotodugnaden i Hjelmeland. Dei ulike kapitla fortel om kven som fotograferte i eldre tid og kva det mest blei tatt biletet av. Vidare finst det biletet frå hus og heim, arbeidsliv og kvarlagsstrev, og frå høgtid og fritid. Eit kapittel presenterer biletene med tilknytning til samferdsle på sjø og land.

Eit av dei eldste biletene vi har frå Hjelmeland er dette som truleg er tatt i slutten av 1860-åra. Det er eit familieportrett av Svend og Anna Sigmundstad og barna deira.

DREYER BOK

ISSN 0800-4692

